

Dilafroz YOQUBOVA,

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: dilafrozekubova4@gmail.com

Tel: +99894 -424-20-80

Nargiza G'ANIYEVA,

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

E-mail: nargiza@gmail.com

Tel: +99894 -976-11-41

O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti "Umumiy psixologiya" kafedrasida professori v.b. D.N.Arziqulov taqrizi asosida

BOG'CHA YOSHIDAGI BOLALARDA BILISH JARAYONLARINING RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonlari, ularni o'yin faoliyatida rivojlantirish yo'llari batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha talim, bilish jarayonlari, sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutk, xayol.

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ У ДЕТСКИХ САДА

Аннотация

В данной статье подробно описаны познавательные процессы дошкольников, способы их развития в игровой деятельности.

Ключевые слова: Дошкольное образование, познавательные процессы, интуиция, восприятие, внимание, память, воображение, созерцание, речь, воображение.

DEVELOPMENT OF COGNITIVE PROCESSES IN KINDERGARTENS.

Annotatsion

This article describes in detail the cognitive processes of preschool children, ways to develop them in play activities.

Key words: Preschool education, cognitive processes, intuition, perception, attention, memory, imagination, contemplation, speech, imagination.

Kirish. So'nggi yillarda barcha mamlakatlar ilmiy manbalarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning turli muammolarini hal yetishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlar paydo bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 30 sentyabrdagi PF-5198-sonli farmonida xam ko'rsatilganidek, maktabgacha ta'lim sohosi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini hisoblanib, u har tomonlama sog'lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.[1] Maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat olib borish hamda bolani maktabga tayyorlash, umumiy o'rta ta'limning asosiy bo'g'ini bo'lgan kichik maktab yoshi davrida pedagog faoliyatining asosiy ish mazmuni bola shaxsini tarbiyalashdek ma'suliyatni o'z zimmasiga olgan tarbiyachilardan avvalo kasbiy, shaxsiy, umummadaniy va maxsus tomondan kasbiy kompetensiyaga ega bo'lishi lozimligini ko'rsatadi.

Ta'lim jarayonining sezilarli darajada intensivlashishi, o'qitishning turli xil innovatsion usullaridan foydalanish barobarida, maktabgacha ta'lim tashkilotlari va boshlang'ich maktablarning an'anaviy dasturi va tarbiyalanuvchilari o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'la boshladi. Ushbu hodisaning sababi ko'pincha miya tuzilmalari shakllanishining yoshiga va individual xususiyatlariga bog'liq bo'lgan bolalarda kognitiv funktsiyalarni rivojlanishining heterokronizmi sabab bo'ladi (Simernitskaya e.G., Tsvetkova L.S., Semenovich A.V., Axutina T.V., Lebedinsky V.V.) , Manelis N.G.). Rossiya ta'lim Akademiyasining Rivojlanish fiziologiyasi institutining ko'plab tadqiqotlariga ko'ra, boshlang'ich maktab o'quvchilarining 15–40 foizida o'qishdagi qiyinchiliklar qayd etilgan [2]. Bundan tashqari, qiyinchiliklar sabablarini etarli darajada aniq baholamaslik, shuningdek, maktabgacha ta'lim darajasida tashhis qo'yish ishlari yanada ko'proq muammolarni keltirib chiqarmoqda. I. Yu.Levchenkoga ko'ra [3], maktabgacha yoshdagi bolalarning 25 foizi individual yondoshishni, o'qitish va ta'lim olish uchun alohida sharoitlarni talab qiladi. Insonni ontogenezdagi majmualari o'rganish muammosini ilgari surgan olimlar psixik va motor rivojlanishning o'zaro aloqadorligi masalasiga katta ahamiyat beradilar. Psixik va somatik xususiyatlar birligini ko'pgina mutaxassislar qayd etgan edilar. Harakatlar barcha psixik faoliyatlarga beistisno holda samarali ta'sir ko'rsatishi ko'pdan beri ma'lum. G.M.Kasatkinaning (1992) tadqiqotlarida bolalardagi harakat faolligi xususiyatlari bilan idrok, xotira, tafakkur va hissiyotlarning namoyon bo'lishi orasida to'g'ridan-to'g'ri aloqadorlik mavjudligi tasdiqlangan. Maktabgacha davrda bola idrokining rivojlanish jarayoni A.A.Venger tomonidan batafsil tadqiq etilib, bayon qilingan. 3 yoshdan 7 yoshgacha bolada sermahsul konstruktorlik va badiiy faoliyat ta'sirida perspektiv analitik – sintetik faoliyatning murakkab ko'rinishlari yuzaga keladi, xususan, ko'rib turgan predmetini amalda qismlarga bo'lib, keyin yana yaxlit predmetga birlashtirishdan avval bunday muolajalarni xayolan bajarish qobiliyati paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar (3-6 yosh) idrok jarayonini o'rganar ekanlar, L.A.Venger , A.V. Zaporjes [4] shuni aniqladilarki, idrokning boshqa psixik jarayonlar kabi muhim xossasi uning motivasion jihatidir. Bolada so'z yuritilayotgan yoki mashg'ulotlarda namoyish etilayotgan narsa bor yoki yo'qligiga qarab idrok natijalari (uning tezligi, obrazlar aniqligi,

belgilarining to'la aks etishi va h.k.) kabi istak hamda qiziqish turlicha bo'lishi mumkin. Diqqat bolaning psixik rivojlanishini baholashda muhim ko'rsatkichlardan biridir. Maktabgacha davrda diqqat qator o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni bilish va hisobga olish bolaning maktabda o'qishga tayyorligini psixologik-tashxislash nuqtai nazaridan ham, ta'lim va tarbiyaning eng ma'qbul sharoitlarini tashkil etishda ham juda muhim. Psixik faoliyatning mavjud dunyodagi muayyan predmetlar va hodisalarga boshqa hamma narsani e'tibordan soqit qilgan holda yo'naltirilishi diqqat deb ataladi [5]. Diqqatning fiziologik asosi bosh miya po'stlog'ida sodir bo'ladigan asab jarayonlari - tormozlanish va qo'zg'alistirishning o'zaro ta'siri mexanizmi hisoblanadi [6]. Diqqat barcha psixik jarayonlar kechishining eng muhim shartidir. Zarur irodaviy kuchlanishlar maqsad yo'nalishining ifodalaniishi hamda darajasiga qarab diqqat g'ayri-ixtiyoriy hamda ixtiyoriy bo'ladi [7]. Lekin maktabgacha bo'lgan davrda faoliyatning yangi turlari va yangi talablari ta'sirida bolaning oldida o'ziga xos vazifalar paydo bo'ladi - diqqatni nimadadir jamlash va tutib turish, ma'lumotni eslab qolish va takrorlash, o'yinning rejasini tuzish va hokazo; u kattalardan o'rgangan muayyan yo'llardan foydalana boshlaydi. Bu diqqat, xotira, tasavvurning yangi, erkinligi bilvositaligi bilan tavsiflanuvchi darajasi shakllanishiga olib keladi. Maktabgacha davrda bola anchagina tajriba orttiradi, u mutazam ravishda boyib boradi: bilimlar, tasavvurlar, dastlabki tushunchalar to'planadi, ko'nikma va malakalar o'zlashtiriladi. Bolaning keyingi aqliy rivojlanishida obrazli diqqat xotira katta ahamiyatga ega bo'lib, u aynan maktabgacha davrda ayniqsa shiddat bilan boyib boradi. Tasavvurlar yoki ilgari idrok etilgan predmetlarning saqlab qolingan obrazlari maktabgacha yoshdagi bola xotirasining asosiy mazmunini tashkil etadi [8]. Xotiraning turlari ham ixtiyoriy va g'ayri-ixtiyoriyga ajratiladi. Ixtiyoriy xotira o'rganish, ya'ni bilimlarni oldindan maqsad qilib mustahkamlash (asosan takrorlash) yo'li bilan kuchliroq bog'langan. G'ayri-ixtiyoriy xotira ko'proq bevosita eslab qolish bilan bog'liq bo'lib, u yaqqol ifodalangan mnemik yo'nalishga, ya'ni eslab qolishga ruhiy hozirlik yo'nalishiga ega emas. Eslab qolingan narsa xotirada qancha uzoq saqlanishiga qarab lahzalik qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira farqlanadi [9]. Maktabgacha davrda xotiraning rivojlanishi g'ayri-ixtiyoriy, bevosita eslab qolish va yodga olishdan ixtiyoriy, bilvosita eslab qolishga asta sekin o'tish bilan tavsiflanadi. Bunda 3-4 yoshli bolalarda kichik va o'rta maktabgacha davrda xotirani rivojlantirishning tabiiy sharoitlarida, ya'ni mnemik muolajalarga maxsus o'rgatilmay eslash va xotirada tasavvur qilish g'ayri-ixtiyoriy xisoblanadi.

Maktabgacha davrda tafakkur rivojlanishining quyidagi bosh yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin: rivojlanayotgan tasavvur zaminida ko'rgazmali-tasirchan tafakkurning yanada takomillashuvi, erkin va bilvosita xotira asosida ko'rgazmali - obrazli tafakkurning yaxshilanishi, nutqdan aqliy vazifalar qo'yish va hal etish vositasi sifatida foydalanish yo'li bilan og'zaki-mantiqiy tafakkurning faol shakllana boshlashi [10]. Maktabgacha bo'lgan davr so'ngida bolada rivojlana boshlaydigan og'zaki - mantiqiy tafakkur endi so'zlar bilan muolaja qilish hamda mulohazalar mantiqini tushunish malakasini ko'zda tutadi. Vazifalarni yechishda og'zaki mulohazalarni qo'llash qobiliyatini maktabgacha davr o'rtalarida ko'rish mumkin, lekin tasvirlab berilgan egosentrik nutq fenomenida juda yorqin namoyon bo'ladi kashf etgan va shu yoshdagi bolalarga taalluqli bo'lgan boshqa hodisa - bolalarning, masalan, predmetlar o'lchami va miqdorini taqqoslashdagi mulohazalariga xos mantiqsizlik shundan dalolat beradiki, hatto maktabgacha davrning oxiriga kelib, ya'ni 6 yoshda ham ko'pchilik bolalar mutlaqo mantiqiy fikrlay olmaydilar. Bolalarda og'zaki - mantiqiy tafakkurni rivojlantirish 2 bosqichda boradi. Ularning birinchisida bola narsa va harakatlarga doir so'zlarning ma'nosini o'zlashtiradi, masalalarni hal etishda ulardan foydalanishga o'rganadi, ikkinchi bosqichda u munosabatlarni ifodalovchi tushunchalar tizimini bilib oladi, mulohazalarning mantiqiyligi qoidalarni o'zlashtiradi. Bu so'nggi jarayon, odatda, maktab ta'limining boshiga tegishlidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarida ko'rsatilishicha bugungi maktab boladan aniq bilimlarga emas, fikrlash ko'nikmasi, kattalar va tengdosh o'rtoqlarini tushunish, ular bilan hamkorlik qilish ham talab etiladi. Shuning uchun bola maktabga qadam qo'yayotganida qanchalik bilimga ega ekanligi emas, balki uning yangi bilimlarni egallashga tayyorligi, atrof-olamga moslashish ko'nikmasi, voqea-hodisani mustaqil ravishda tahlil etish va mustaqil harakat qilishi muhimroq hisoblanadi. Shunday ekan maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirish, fikr yuritish jarayonlarini shakllantirish va shu yo'l bilan maktabgacha yoshdagi bolalar ongiga yaratuvchanlikni singdirish ota-ona, tarbiyachi va pedagoglarning muhim vazifasidir. Ana shunday ma'suliyatli vazifa hozirgi kunda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari zimmasiga yuklatilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'lim jarayonining sezilarli darajada intensivlashishi, o'qitishning turli xil innovatsion usullaridan foydalanish barobarida, maktabgacha ta'lim tashkilotlari va boshlang'ich maktablarning an'anaviy dasturi va tarbiyalanuvchilari o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'la boshladi. Ushbu hodisaning sababi ko'pincha miya tuzilmalari shakllanishining yoshiga va individual xususiyatlariga bog'liq bo'lgan bolalarda kognitiv funksiyalarni rivojlanishining xyeterokronizmi sabab bo'ladi (Simernitskaya E.G., Tsvetkova L.S., Semenovich A.V., Axutina T.V., Lebedinsky V.V.), Manelis N.G.). Rossiya ta'lim Akademiyasining Rivojlanish fiziologiyasi institutining ko'plab tadqiqotlariga ko'ra, boshlang'ich maktab o'quvchilarining 15-40 foizida o'qishdagi qiyinchiliklar qayd etilgan [2]. Bundan tashqari, qiyinchiliklar sabablarini yetarli darajada aniq baholamaslik, shuningdek, maktabgacha ta'lim darajasida tashxis qo'yish ishlari yanada ko'proq muammolarni keltirib chiqarmoqda. I. Yu. Levchenkoga ko'ra [3], maktabgacha yoshdagi bolalarning 25 foizi individual yondoshishni, o'qitish va ta'lim olish uchun alohida sharoitlarni talab qiladi. Insonni ontogeneza majmualari o'rganish muammosini ilgari surgan olimlar psixik va motor rivojlanishning o'zaro aloqadorligi masalasiga katta ahamiyat beradilar. Psixik va somatik xususiyatlar birligini ko'pgina mutaxassislar qayd etgan edilar. Harakatlar barcha psixik faoliyatlarga beistisno holda samarali ta'sir ko'rsatishi ko'pdan beri ma'lum. G.M. Kasatkinaning (1992) tadqiqotlarida bolalardagi harakat faolligi xususiyatlari bilan idrok, xotira, tafakkur va hissiyotlarning namoyon bo'lishi orasida to'g'ridan-to'g'ri aloqadorlik mavjudligi tasdiqlangan. Maktabgacha davrda bola idrokining rivojlanish jarayoni A.A. Venger tomonidan batafsil tadqiq etilib, bayon qilingan. 3 yoshdan 7 yoshgacha bolada sermahsul konstruktorlik va badiiy faoliyat ta'sirida perspektiv analitik - sintetik faoliyatning murakkab ko'rinishlari yuzaga keladi, xususan, ko'rib turgan predmetni amalda qismlarga bo'lib, keyin yana yaxlit predmetga birlashtirishdan avval bunday muolajalarni xayolan bajarish qobiliyati paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar (3-6 yosh) idrok jarayonini o'rganar ekanlar, L.A.Venger, A.V. Zaporozhes [4] shuni aniqladilarki, idrokning boshqa psixik jarayonlar kabi muhim xossasi uning motivasion jihatidir. Bolada so'z yuritilayotgan yoki mashg'ulotlarda namoyish etilayotgan narsa bor yoki yo'qligiga qarab idrok natijalari (uning tezligi, obrazlar aniqligi, belgilarining to'la aks etishi va h.k.) kabi istak hamda qiziqish turlicha bo'lishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv jarayonlari rivojlantirishning amaliy ahamiyati takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzusi yuzasidan nazariy va amaliy manbalarni tahlil qilish hamda tadqiqot manbasini yaratish;

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kognitiv jarayonlari rivojlantirishni diagnostika qilish metodikalarini tizimlashtirish va tatbiq qilish;

Tadqiqotning psixologik usullari ko'rish va eshitish xotirasi, tasavvur, idrok, ko'rgazmali-ramziy (obrazli) tafakkur va diqqat psixik sifatleri rivojlanishining yosh-jins dinamikasi xususiyatlarini aniqlash maqsadida qo'llandi.

Maktabgacha davrda tafakkur rivojlanishining quyidagi bosh yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin: rivojlanayotgan tasavvur zaminida ko'rgazmali-tasirchan tafakkurning yanada takomillashuvi, erkin va bilvosita xotira asosida ko'rgazmali – obrazli tafakkurning yaxshilanishi, nutqdan aqliy vazifalar qo'yish va hal etish vositasi sifatida foydalanish yo'li bilan og'zaki-mantiqiy tafakkurning faol shakllana boshlashi. Maktabgacha bo'lgan davr so'ngida bolada rivojlana boshlaydigan og'zaki – mantiqiy tafakkur endi so'zlar bilan muolaja qilish hamda mulohazalar mantiqini tushunish malakasini ko'zda tutadi. Vazifalarni yechishda og'zaki mulohazalarni qo'llash qobiliyatini maktabgacha davr o'rtalarida ko'rish mumkin, lekin tasvirlab berilgan egosentrik nutq fenomenida juda yorqin namoyon bo'ladi kashf etgan va shu yoshdagi bolalarga taalluqli bo'lgan boshqa hodisa – bolalarning, masalan, predmetlar o'lchami va miqdorini taqqoslashdagi mulohazalariga xos mantiqsizlik shundan dalolat beradiki, hatto maktabgacha davrning oxiriga kelib, ya'ni 6 yoshda ham ko'pchilik bolalar mutlaqo mantiqiy fikrlay olmaydilar. Bolalarda og'zaki – mantiqiy tafakkurni rivojlantirish 2 bosqichda boradi. Ularning birinchisida bola narsa va harakatlarga doir so'zlarning ma'nosini o'zlashtiradi, masalalarni hal etishda ulardan foydalanishga o'rganadi, ikkinchi bosqichda u munosabatlarni ifodalovchi tushunchalar tizimini bilib oladi, mulohazalarning mantiqiyliqi qoidalarni o'zlashtiradi. Bu so'nggi jarayon, odatda, maktab ta'limining boshiga tegishlidir.

Tahlil va natijalar. Harakatli o'yinlar harakat qobiliyatleri va psixik jarayonlarni majmual rivojlantirish vazifasining amalga oshirilishini maksimal darajada ta'minlaydi, chunki ularning mazmuni harakat dasturlarini shakllantirish va almashtirishga yo'naltirilgan. Ma'lumki, insonning rivojlanish jarayonida egallab boradigan harakat tajribasi turli darajadagi harakat dasturlarining yuzaga kelishi va mustahkamlanishida o'z ifodasini topadi. Harakat malakalari qanchalik xilma-xil bo'lsa, yangi harakatlarni o'zlashtirish imkoniyatlari shuncha ko'p bo'lishi tabiiy harakatli o'yinlar murakkab tizimlar bo'lgan tana va uning qismlari holatlari, harakatlar va harakat faoliyatlarining tez-tez almashinib turishi bilan tavsiflanadi. Shunday qilib sensor va motor tarkibiy qismlar, ularning tizimidagi turli sathlari orasida o'zaro ta'sir yuzaga keladiki, bu yangi harakat dasturlarining paydo bo'lishi bilan kuzatiladi. Pedagogika amaliyotida predmetlar bilan syujetli, harakatli va didaktik o'yinlar farqlanadi. Bolalar jismoniy tarbiyasida harakatli o'yinlar juda katta ahamiyatga ega, harakatli o'yinlar kichik, o'rta va katta harakatchanlik darajasiga ega bo'lishi mumkin. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar tabiiy harakatlarni o'yinlar yordamida o'zlashtiradilar (qadamlab yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish, tirmashish). Harakatli o'yinlar bolalarni jismonan tarbiyalashning asosiy vositalaridan biri. Ularni ikki yoshdan boshlab qo'llash mumkin. Bu davrda bolalar yugurish, sakrash, uloqtirish, tirmashib chiqish kabi hayot uchun zarur harakat ko'nikmalarini o'zlashtira boshlaydilar [8, 3]

Qiz bolalarda psixik jarayonlarning yillik o'zgarishlari o'g'il bolalarnikiga qaraganda ancha kuchli bo'lgan. Uch yoshda ularda o'quv yili uchun o'zgarishlar ko'rish xotirasi, idrok, tasavvur hamda diqqat ko'rsatkichlari bilan; to'rt yoshda – ko'rish va eshitish xotirasi, idrok hamda tafakkur bilan; besh yoshda – eshitish xotirasi, diqqat va tafakkur bilan; olti yoshda – eshitish va ko'rish xotirasi hamda idrok xotirasi bilan bog'liq bo'ldi. Yil davomida u yoki bu yosh guruhida psixik jarayonlar ko'rsatkichlarining ishonchli bo'lmasa-da, pasayish faktlari ham sodir bo'lganligini ta'kidlab o'tish joiz. o'g'il bolalarda bu hodisa to'rt yoshda tasavvur ko'rsatkichlarini, olti yoshda tasavvur va diqqatni tahlil qilish vaqtida kuzatilgan bo'lsa, qizlarda muvofiq ravishda to'rt hamda besh yoshlarda idrok ko'rsatkichlari tahlili chog'ida ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'quv mashg'ulotlarni o'tkazganda, psixik sifatlarining rivojlanishidagi sensitiv davrlarni hisobga olish zarur: o'g'il bolalarda uch yoshda diqqat va tasavvur hammasidan ko'proq rivojlanadi, qizlarda – ko'rish xotirasi va idrok; to'rt yoshda o'g'il bolalar va qizlarda ko'rish xotirasi va diqqat bir hil rivojlanadi; besh yoshda o'g'il bolalarda – ko'rish xotirasi va tasavvur, qizlarda – ko'rish xotirasi va tafakkur; olti yoshda o'g'il bolalar va qizlarda – ko'rish xotirasi va tasavvur ahamiyatli hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o'quv mashg'ulotlarni o'tkazganda, psixik sifatlarining rivojlanishidagi sensitiv davrlarni hisobga olish zarur: uch yoshbolalarda idrok va diqqat hammasidan ko'proq rivojlanadi, to'rt yoshlilarda – tafakkur va idrok; besh yoshda idrok va tafakkur, olti yoshlilarda ko'rish xotirasi va tafakkur yuqori rivojlanganini ko'rishimiz mumkin.

Psixik jarayonlarning rivojlanish darajasini baholash maqsadida nazorat test o'tkaziladi. Keyin ilgari rejani takrorlash boshlanadi lekin endi boshqa harakatli o'yinlar guruhi, masalan, tezkorlik va diqqatni, tezkorlik va tafakkurni, tezkorlik va idrokni, tezkorlik va tasavvurni rivojlantiruvchi mashqlar beriladi. Shunday qilib barcha jismoniy sifatlarini kamrab oladigan jarayon nazorat sinovlarini ham inobatga olganda ko'pi bilan 6 – 8 oyni tashkil etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сонли қарори.lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси «Болалар ва ўқувчи ёшларни жисмоний тарбиялаш концепцияси» «Учитель Узбекистана» газетаси 1992 .

3. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов.- 5-е изд., стереотип. - М.: Изд. центр «Академия», 2000. - 456 с.
4. Козлова В.И., Фарбер Д.А. Физиология школьника. - М.: Педагогика, 1990.-64 с.
5. Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. - М.: Теория и практика физической культуры, 2000. - 275 с
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. Давыдова В.В. -М.: Педагогика, 1991.- 480 с.
7. Зеньковский В. В. Психология детства: Учебное пособие для вузов. -Екатеринбург: Деловая книга, 1995. - 347 с.
8. Яценко Л.Б. Влияние различных мышечных нагрузок на функциональное развитие нервной системы у дошкольников: Материалы всесоюз. науч. конф. М. 1999- 78-79с.
9. Асеев В.Г. Возрастная психология: Учебное пособие – Иркутск, 1989. – С.62-89
10. Эльконин Б.Д. Психология игры. -М.: Педагогика, 1978.-300с.